

CUMHURİYET DÖNEMİNDE HÜRRİYET DÜŞÜNCESİ VE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK*

Ercan HAYTOĞLU**

Sayın başkan, değerli konuklar;

İki konuşmacıdan sonra son konuşmacı olmanın bir dezavantajı oluyor. Bu dezavantajın farkında olarak, sizleri sıkmadan ana noktalar üzerinden değerlendirmeler yapmaya çalışacağım.

Konuşmama başlarken iki hususu belirtmek isterim. Konuşmam büyük ölçüde 1934 Soyadı Kanunundan önceki döneme ait olduğu için, dönemsel olarak 'Mustafa Kemal Paşa'dan bahsederken, afişteki vurguya da uygun olarak kendisinden 'Atatürk' olarak bahsedeceğim. Ayrıca, paylaşımım da Atatürk'ün teorik olarak hürriyete bakışı ve pratikte hürriyetin toplumsal hayata yansımaları olmak üzere iki açıdan olacaktır.

Hepimizin çok iyi bildiği bir kelime vardır; Cumhuriyet. Bilindiği gibi 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile hürriyetin Türkiye'deki kurumsal gelişimi için en önemli temel atılmıştır. Cumhuriyet, bilinen basit tanımı ile demokrasinin en ileri tatbik şeklidir. Demokrasi ise Yunanca "*demos*" ve "*kratos*" kelimelerinin birleşmesinden oluşan "*halk iktidarı*", halk iktidarı da tek kelime ile '*hürriyet*'tir. Mizancı Murat'ın dediği gibi tüm insanlık tarihi gerçekte insanlığın hürriyet tarihinden başka birşey değildir. Fransız İhtilali'nden Osmanlı Devleti'ndeki Meşrutiyet arayışları ve ilanlarından, Cumhuriyet ilanı gelişmelerine tüm yaşananlar bizim hürriyet tarihimizdir.

Bu çerçeveden Türkiye'de kurulan ilk parti "Halk Fırkası"nın 10 Kasım 1924'ten itibaren Cumhuriyet adını başına alarak Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) olması, 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile 12 Ağustos 1920'de kurulan *Serbest* Cumhuriyet Fırkalarının (SCF) adlarında 'Cumhuriyet' yer alması tesadüf eseri olmayıp, demokrasiye işaret etmektedir. Demokrasi de doğrudan doğruya hürriyeti ifade etmekte olduğu için çok anlamlıdır.

Atatürk, Cumhuriyet ilanının üzerinden yaklaşık sekiz yıl geçtikten sonra hürriyetler konusu da dahil, vatan, millet, meclis, askerlik, vergi ve ticaret konularında da toplumu bilgilendirmek için bir eser kaleme almak üzere harekete geçmiştir. Atatürk, hürriyet kavramının uzun tarihsel gelişimini yaşamamış

* PAÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 17 Kasım 2015 tarihinde İktisat Fakültesi konferans salonunda yapılan "Türkiye'de Hürriyet Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Mustafa Kemal ATATÜRK" konulu panele sunulan bildiri metnidir.

** Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kınıklı Yerleşkesi, DENİZLİ, ehayt@pau.edu.tr

ülkelerde “vatan çocuklarını iyi vatandaş olarak yetiştirmek” üzere “vatandaş için medeni bilgiler” ismiyle bir kitap bastırmanın bir ihtiyaç olduğunu düşünmüştür. Bu amaçla “Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal” imzası ile 18 Eylül 1931’de Başvekil İsmet Paşa’ya bastırılmasını istediği kitabın okulların ilk sınıflarından itibaren iki yıl okutulmasını istemiştir. Çünkü hürriyetlerin korunmasının ancak bilinçli toplumlarla mümkün olacağına inanmıştır. (1930 yılında el yazısıyla okullarda da okutulmak üzere “Medeni Bilgiler” adıyla kaleme aldığı notlar, bilinen şekliyle A. Afet İnan tarafından ‘Medeni Bilgiler ve Atatürk’ün El Yazıları’ adıyla kitaplaştırılmıştır. Kitap tamamıyla Atatürk’ün kaleminden çıkmıştır)

Atatürk, hazırlanmış olan çalışmanın, daha sonra Recep Peker’in çalışmasıyla birlikte desteklenerek kitap haline getirilmesini istemiştir. Okullarda birinci ve ikinci sınıflarda iki yıl ‘Medeni Bilgiler’in okutulmasını istediği gibi, okulundan henüz mezun olmayan veya son sınıfta okuyanlara da okutulmasını istemiştir. Eğitim görmekte olan herkesin bu eseri okumasını istemesi, konuya verdiği önemi gösterdiği gibi, eğitilmiş topluma verdiği değeri de yansıtmaktadır. Neden acaba diye düşündüğümüzde; ‘Medeni Bilgiler’ kitabında sadece hürriyete ayırdığı 50 ve 70. sayfalar arasında bulunan değerlendirmelerine göz atmak yeterlidir. Bu sayfalar okunduğunda gerçekten bir millet ferдинin, hürriyet bilinci ile birey olmasının ne anlama geldiği tam olarak anlaşılabilir. Toplum ancak hürriyetlerinin farkında olan bireylerle gerçek demokrasiye ulaşabilir.

Atatürk, demokrasinin bir hürriyet rejimi olduğunu, bireylerin hak ve hürriyetlerinin ancak böyle bir sistemde korunabileceğini öne sürerken, ‘hürriyet’ için; “*Hürriyet, insanın düşündüğünü ve dilediğini mutlak olarak yapabilmesidir. Bu tarif hürriyet kelimesinin en geniş manasıdır. İnsanlar bu manada, hürriyete hiçbir zaman sahip olamamışlardır ve olamazlar*” demiştir. Gerçekten de öyle insanların sınırsız bir hürriyeti tarihin hiçbir döneminde gerçekleşmemiştir. Atatürk ilk cümleleri ile sınırsız bir hürriyet tarif ederken, diğer cümlelerinde hürriyetin belli esaslar çerçevesinde sınırlanabileceğine dikkat çekmiştir.

Atatürk, hak ve hürriyet mücadelesinin yönetenler ile yönetilenler arasında tarih içinde uzun süren bir mücadeleden oluştuğunu, yönetenlerin halkın korkularından faydalanarak gücü ellerine aldıklarını ve bireyin hürriyetini yok saydıklarını belirtmiştir. Gerçekte bireyin ve bireysel hakların esas olduğunu, siyasi yapıların buna dikkat etmesi gerektiğini, bu olmadığı takdirde devletin varlığının zarar göreceğine dikkat çekmiştir.

Bireysel hürriyet için başkalarının hürriyeti sınır kabul edilirken, halkın genel çıkarları nedeniyle bireyin hürriyetinin de gereğinden fazla sınırlandırılmaması hürriyetin temel esasıdır. Bu hürriyetler ancak kamu yararı, genel ahlak ve olağanüstü (sıkıyönetim, olağanüstü hal ve savaş gibi) durumlar nedeniyle sınırlandırılabilir. Uygulamada bu sınırlandırmaların yapılması kolay olmayıp, hürriyetin varlığını toplum üzerinde dengelemek zordur. Dengenin bir şekilde tamamen bozulması devlet ve toplum yapısının ciddi sıkıntılarla karşılaşmasına neden olabilir.

Türk milletinin tarihi göz önüne alındığında, hürriyet mücadelesi kolay kazanılmış bir mücadele olmamıştır. Osmanlı Devletinin son yüzyılı ve özellikle Milli Mücadele dönemi bu mücadelenin önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Afet İnan tarafından yayınlanan Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları kitabında Atatürk, hürriyet gelişmeleri üzerine; *“Türk, istibdat ve esaret zincirini parçalayabilmek için dahili ve harici düşmanlar karşısında, hayatını ortaya attı; çok kanlı ve tehlikeli mücadelelere girdi; sayısız fedakarlıklara katlandı ve muvaffak oldu; ancak ondan sonra hürriyete sahip oldu. Bu sebeple, hürriyet Türk'ün hayatıdır. Artık Türkiye’de “Her Türk hür doğar, hür yaşar” demıştır.*

Atatürk'e göre bireyin maddi menfaatlerinden oluştuğunu düşündüğü birinci grup hürriyetler, bireysel hürriyetler (seyahat ve ikamet hak ve hürriyeti), mesken taarruzundan masuniyet (konut dokunulmazlığı), bireysel mülkiyet (mülk edinme hak ve hürriyeti) ve ticaret, çalışma ve sanat hürriyeti'dir.

Bireyin daha çok doğrudan doğruya fikri hayatındaki hürriyet haklarından oluştuğunu düşündüğü ikinci grup hürriyetler ise; vicdan hürriyeti, toplumsal hürriyetler (toplantı), matbuat hürriyeti (basın), örgütlenme hürriyeti ve eğitim hürriyeti'dir. (eğitim-öğrenme-öğretme). Bunlar hürriyetler olarak tanımlanmış olsa dahi gerçekte her biri haktr.

Hürriyetler ile hakların altyapısının oluşması Milli Mücadele ile temellenecektir. Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu bu temellenmenin en önemli kurumsal yönünü oluşturmuştur. Milli Mücadele döneminde 20 Ocak 1921'de Teşkilat-ı Esasiye Anayasası kabul edildi. Savaş döneminde kabul edilen bu anayasada kişi hak ve hürriyetleri düzenlenmediği için anayasanın bu ayağı eksik kaldı. Belirttiğim gibi bunun en temel sebebi emperyalistlere karşı devam eden savaşlar idi. Ancak, savaşların sona ermesi ile kişi hak ve hürriyetleri yeniden önem kazandı.

Cumhuriyetin ilanı sonrası 20 Nisan 1924'te yeni anayasa kabul edildi. 1924 Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler Beşinci Bölüm'de yargı işlerinden hemen sonra düzenlendi. “Türklerin Kamu Hakları” başlığını taşıyan bölüm 68.-88. maddeler arasında yer aldı.

Ahmet Mumcu 1924 Anayasası ile ilgili olarak, hürriyetlerin kanunla sınırlandırılabilceği belirtildiği halde, kanunun ne derecede sınır çizeceği konusunda Anayasa'da hiçbir “sınır” atfına yer verilmediğine dikkat çekmiştir. Bu sınırın açık şekilde belirlenmemesi, hürriyetlerin garantisinin yasama organının insafına bırakılmasına yol açmıştır. Gerçekten özgürlükleri daraltma yolunda sıkıyönetimden söz eden 86. madde dışında, yasama organı ile hürriyetler arasındaki ilişkiyi gösterecek Anayasa'ya, hiçbir hüküm konulmamıştır. Meclis'in hürriyetleri sınırlandırma hürriyetine anayasada sınır çizilmemesi bir eksiklik olmuştur¹.

Tabii ki anayasanın kabul edildiği dönemde böyle bir iddia öne sürülmemiştir, Çünkü, Türkiye Cumhuriyeti o dönemde savaş sonrası ilk anayasasına kavuşmaktadır.

1 Ahmet Mumcu, 1924 Anayasası, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-05/1924-anayasasi>

Türkiye'nin ilk anayasasından bahsediyoruz, kolay değil. 1924-1961 yılları arasında varolan, en uzun ömürlü anayasalarının birinden bahsediyoruz. Bu noktadaki bir eksikliği veya hassasiyeti olması mümkün ise de geçen yıllar içinde ihtiyaca binaen birçok maddesinde değişiklik yapılacaktır.

Anayasada eşitlik ilkesi (m.69), kişi dokunulmazlığı, kişi güvenliği (m.72), işkence ve eziyet yasağı (m.73), mülkiyet hakkı (m.74), din hürriyeti (m.75), konut dokunulmazlığı (m.76), basın hürriyeti (m.77), seyahat hürriyeti (m.78), sözleşme hürriyeti, çalışma hürriyeti, mülk edinme ve tasarrufta bulunma hürriyeti, toplanma hürriyeti, dernek kurma hürriyeti, şirket kurma hürriyeti (m.70, 79), eğitim hürriyeti (m.80), haberleşmenin gizliliği esası (m.81), dilekçe hakkı (m.82), vicdan hürriyeti, düşünce hürriyeti, söz hürriyeti (m.72) gibi temel hürriyetler yer almaktadır. Anayasanın 86'ncı maddesinde ise sıkıyönetim (idare-i örfiye) düzenlenmiştir.

Hürriyetlerin bir toplumda gelişebilmesi için, toplumun önünde yer alan liderin öncülüğü önemli olduğu kadar, toplumun da, ülkenin de buna hazır olması lazımdır. Ama dikkat edilirse 1924 yılı henüz daha ülke için aşılabacak yolların aşılmadığı hala birçok engellerin var olduğu bir dönemdir. Cumhuriyetin ilanının ilk yılıdır. Yani devrimlerin gerçekleşmediği bir döneme rast gelmektedir. Bu açıdan da bu dönemin olgunlaşması için de bir sürecin yaşanması gerekmektedir. Hem bir yanda hürriyetlerin sonsuz seviyede olması, hem de zorlayıcı esasları içeren devrimlerin var olması tabii ki kolay bir durum değildir. O yüzden 1924 Anayasası temel hak ve özgürlüklere önem verdiği halde, temel hak ve hürriyetlerin uygulama konusunda pek liberal olmadığı, yani hürriyetçi olmadığı değerlendirilebilir. 1925-1935 yılları arasında Türkiye'nin demokrasi ve hukuktan başka bir yol takip etmeyeceği açık şekilde anlaşıldığı halde, çağdaş uygarlığa giden yolda hürriyetler, devrim karşıtıları ve çağdaş değerlerin yerleştirilmesinin önündeki engellerin aşılması için sıkıyönetim dahil bazı tedbirlere başvurulmuştur.

1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu, temel hak ve hürriyetler konusunda oldukça hürriyetçi bir anlayışa sahip olmasına rağmen, 1924'ten özellikle 1950'lere kadar temel hak ve hürriyetlerin toplumsal yansımaları beklendiği gibi hürriyetçi uygulamalar şeklinde olmamıştır. Bunun bir bölümü devrimlerin gerçekleştiği döneme, diğeri de II. Dünya Savaşı dönemine rast gelmektedir.

17 Kasım 1924 de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Yani, anayasada ikinci bir partinin kurulmasına dair engelleyici bir madde olmaması Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisini ortaya çıkardı. Zaten, engellenmesi de düşünülemezdi. Mustafa Kemal Atatürk, 1924'te muhalif bir partinin kuruluşunu çok partili siyasi hayata geçişi de gerçekleştirmek istediği için önemsemiştir. Atatürk bu hususta; *"Biz meclisimizde tek parti ile diktatör intibası vermekteyiz. Bize bakan Batılılar bu memleketteki idare tarzı parti diktatoryasıdır, derler. Bizim meclisimizde de iki parti olmalı: Memleket meselelerini münakaşa etmeliyiz. Hükümeti denetleme sistemi kurarak medeni ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz"* demiştir.

Atatürk'ün demokrasinin gelişmesi yönündeki istek ve çabaları, TCF ile CHF'nin parti yöneticilerinin Meclis'te yaptıkları sert tartışmalar ile umut vermekten uzak kalmıştır. Bu sert tartışmalar ve oluşan gerginlik beraberinde 13 Şubat 1925 Şeyh Sait İsyanı ve sonrasında Tahriri Sükun Kanununun kabulü ile hürriyetlerin fiilen kısıtlanmasına yol açmıştır. Yani, sıkıyönetimin ilanı, İstiklal Mahkemelerinin kuruluşu ve basın üzerinde birtakım tedbirlerin alınması ile hürriyetler açısından sıkıntılı bir süreç başlamıştır. Her ne kadar gerçek amaç ve niyet; hürriyeti esas almak ve daim kılmak noktasında olsa da teorideki bu iyi niyet ve yaklaşım uygulamada karşılık bulmamıştır. Henüz Türkiye'nin buna hazır olmadığı, devrimlerin ilk adımlarının atıldığı yeni bir dönem olduğu gerçeği etkili olmuştur. Çünkü, devrimlere karşı birtakım hareketler olabileceği ve bu hareketlerinde var olduğu düşüncesi ve gerçekliği birtakım kısıtlamaları kaçınılmaz kılmıştır. Hem parlamenter rejim yolunda atılan önemli bir adım olarak çok partili siyasi yaşam sekteye uğramış, hem de cemiyet kurma yönünde atılan bir adım bir yıl geçmeden başarısız olmuştur.

1930'a kadar siyasi parti kurulamadı ama 1929 Dünya Ekonomik Krizi ile giderek mecliste ekonomide belirleyicinin devlet ya da hür teşebbüs olması yönünde tartışmalar hız kazandı. Bu süreçte, TCF olumsuz deneyimi ardından yaklaşık beş yıl sonra malum olduğu üzere SCF kuruldu. Burada dikkat edelim 'serbest' kelimesi bile 'hürriyet' kelimesi ile aynı anlamdadır. Tabii ki ekonomik anlamda da 'serbest' kelimesi girişimcilikte hür olmayı ifade etmektedir. Liberalizm iki yönlüdür, hem ekonomik yönü, hem de siyasi yönü vardır. Ama ikisinde de hürriyet esası vardır.

Liberal görüşü savunan Fethi Bey'e (Okyar) Atatürk adeta yeni bir muhalif parti kurmasını emrediyor. Bizzat partinin ismini belirliyor. Adeta parti içinde yer alacak kişilerin isimlerini veriyor. Ülkenin çok partili hayata bu dönemde geçmesinin, hem ülkenin demokratikleşmesine katkıda bulunacağını hem de hürriyetin gelişmesine inancına vurgu yapıyor. Nitekim bu isteği 12 Ağustos 1930'da SCF'nin kurulması ile gerçekleşiyor. Cumhuriyet ve laiklik esasını muhafaza eden, bunun haricinde muhalif yapısını ortaya koyan bir parti olmak üzere faaliyete geçiyor.

Atatürk *"Çok partili rejim, gençliğimden beri aşık ve taraftar olduğum bir sistemdir. Bunu cumhuriyetin esaslarından sayıyorum"* diyerek çok partili hayatın kesintisiz devamına dikkat çekmiştir. Ancak, çok az zamanda SCF yapılan geziler ile halkla buluşması ve yaptığı muhalefet ile dikkatleri üzerinde topluyor. Ege Gezisinde özellikle İzmir'de yaşananlar Fethi Bey'in partisini kapatmasına neden olmuştur. Sağlam demokrasi geleneği ve bilinci olmayan ülkede gelişmelerin temelleri atılmakta olan cumhuriyete zarar vereceği düşüncesi tekrar egemen oluyor.

Siyasi hayatta SCF yaşatılmamış ise de hür ve özel teşebbüsü yani ekonomik serbestliğin sağlayacağı faydaları düşünen Atatürk'ün 1934'te Celal Bayar İktisat Vekilliğine, 1937'de Başvekilliğe getirilmesinde etkili olmuştur. Atatürk, siyaset açısından da hürriyeti esas aldığı için, tek partili yapıyı hiçbir zaman kutsayan bir tutum sergilememiştir

Konuşmamı sonuç olarak řu değerlendirmeler ile sonlandırmak istiyorum;

Atatürk hürriyete verdiği önemi, ‘hürriyet’ başlığı altında Medeni Bilgiler kitabında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Atatürk’e göre hürriyet, kazanılması için mücadele verilen, kazanıldığında korunması gereken, toplumun bilinci ile varlığını sürdüren bir gerçekliktir. Teorik anlamda hürriyetin sınırları, temel hak ve özgürlükler içinde belirtilmiştir. Hürriyetlerin zaman içinde tehlikeye dūřebileceđi durumu öngörülmüş ve hürriyetlerin korunması için hürriyetlerin nasıl ve ne şekilde sınırlanacağı dahi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye’de hürriyet Osmanlı Devletinin son, Cumhuriyet döneminin başından itibaren verilen mücadelelerin eseri olmuştur. Hürriyet mücadelesi Osmanlı döneminde halk tarafından değil, önemli ölçüde sivil ve asker, çok az sayıda ulema tarafından verilmiş olması nedeniyle, Cumhuriyete intikal eden bu yapının etkileri ile hürriyetler konusunda bilinçli toplumun var olmayışı, teorinin başarılı bir uygulamaya dönüşmesine engel olmuştur. Bu nedenle mücadele ile kazanılan hürriyetlerin muhafaza edilmesinde siyasi iktidarların ve toplumun hazır olmaması önemli bir sorun oluşturmuştur.

Halkın demokrasi ve hürriyet bilincinden yoksun olması, Osmanlı’dan Cumhuriyete bu kavramların sahibi ve temel savunucusu haline gelememesi ana sorunu teşkil etmiştir. Bu nedenle halkın, kazanılan hürriyetlerden genel çerçeveye kolayca vazgeçebileceği endişesi daima var olmuştur. Bu endişede aile hayatı içinde bireyin örselenerek yetişmesi, tarihsel süreçten gelen genel kabuller ve geleneksel toplum yapısı içerisinde var olan itaat kültürünün etkisi önemli rol oynamıştır. Bu nedenle eğitim yoluyla hedefe ulaşmanın uzun zamanda sonuçlanacağı bilinerek, yine de bireysel özgürlüklerini savunabilecek düzeyde bilinçli bireyin yetişmesi için eğitime önem verilmiştir.

Cumhuriyet ilan edilmesi, 1924 Anayasasının kabulü tam olarak hürriyetlerin toplumsal hayatta somut karşılık bulması ile sonuçlanmamıştır. Özellikle 1922-1934 yılları arasında art arda kabul edilen devrimler, zorlama ile toplumun ađdařlařma yönünde evrilmesine yol açarken, aynı derecede hürriyetlere sahip ıkılamamasına yol açmıştır. Devrimlerin tehlikeye dūřebileceđi endişesi ile toplumsal bilinç oluşmasına kadar tek partili hayatın sürdürülmesinde devam edilmesi hürriyetler açısından bir çelişki teşkil etmiştir. Tek partili yönetim bir faşizm, bir komünizm rejiminde olduğu gibi ilelebet daim kılınmak üzere yüceltilmemiş olsa da, demokrasi ve hürriyet vurgusu esas olmakla birlikte, hürriyetlerin toplumsal hayattaki karşılığı tam olarak kendisini gösterememiştir.

Bir ülkede hürriyetlerin toplum tarafından kabul görmesi ve sahiplenilmesi toplumun sosyo-ekonomik durumuyla da ilgilidir. Atatürk döneminde ülkede hürriyetleri besleyecek bu anlamda gelişmiş bir sosyo-ekonomik yapı bulunmadığı da malumdur. Karnını doyuramayan milletlerin hürriyet arayışı da öncelikleri olamaz. Bu nedenle refah toplumları, bilinçli şekilde hürriyetlerin varlığına sahip çıkabilirler. Bu açıdan Atatürk döneminde atılan ekonomik adımlar ile halkın refah durumunun yükseltilmeye çalışıldığı görülmüştür.

Unutulmamalıdır, hürriyetlere sahip olmak kolay olmamıştır. Hürriyetler, hürriyetlerin gelişerek var olmasına çaba sarf edenler sayesinde var olabilmıştır. Toplumların hürriyetlerine sahip çıkma hususunda her daim sorumlu ve uyanık olmaları gerekmektedir.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkür ediyorum, hepinize saygılarımı sunuyorum.